

УДК 338.439(477)

Л. М. Болдирєва,

к. е. н., доцент, доцент кафедри менеджменту і логістики,

Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка, м. Полтава

ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА АГРОПРОДОВОЛЬЧОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

L. Boldyrieva,

PhD in Economics, associate Professor,

Poltava National Technical Yurii Kondratyuk University

FORMATION OF THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT OF THE NATIONAL AGRI-FOOD SECTOR

У статті розкриті особливості сучасного розвитку інституціонального середовища агропродовольчого сектора економіки (АПС). Окреслені проблеми його інституціональної організації: відставання у формуванні формальних і неформальних норм від потреб розвитку АПС; домінування неефективних бар'єрів входу на окремі види агропродовольчих ринків для дрібного агробізнесу та особистих селянських господарств; наявність досить великого за обсягами тіньового сектора аграрної економіки. Встановлено, що у процесі інституціоналізації АПС спостерігається таке: зростання неоднорідності інституціонального середовища АПС внаслідок наявності інститутів різної якості; при імпорті окремих інститутів АПС відбувається запозичення негативних норм чи таких, що невластиві українському менталітету й потім важко приживаються; інституціональний конфлікт внаслідок критичної неоднорідності інституціонального середовища АПС, що формує його дисфункції (порушення, розлад функцій); несприйняття затверджених офіційних інститутів (норм) частиною населення чи працівників галузей АПС; ігнорування певних норм економічними агентами внаслідок їх опортуністичної та девіантної поведінки у процесі інституціоналізації АПС.

In this article, there shown a specifics of modern development of an institutional environment of the agri-food sector. Also, problems of its institutional organization (e.g. lagging in the formation of formal and informal norms of development needs of the agri-food sector; dominance of inefficient entry barriers to certain types of agri-food markets for agribusiness and small-scale private farms; existence of a large shadow sector in Agricultural Economics) are delineated in this article. Also, it's revealed that in the process of agri-food sector institutionalization there are following: growth of a diverseness of the agri-food sector's institutionalization environment caused by existence of different quality institutions; while importing certain agri-food sector's institutions, there happens a borrowing of a negative or an unusual for Ukrainian mentality norms that they hard to adopt further; institutional conflict because of the critical-level diverseness of the agri-food sector's institutional environment that shapes its dysfunction; rejection of approved official institutions (norms) by the population or employees of agri-food sector; ignoring certain norms by economic agents because of their opportunistic and deviant behavior in the process of agri-food sector's institutionalization.

Ключові слова: агропродовольчий сектор економіки, інституційне середовище, інститути, інституціональні трансформації, інституціоналізація.

Key words: agri food sector, institutional environment, institutions, institutional transformation, institutionalization.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Інституційне середовище агропродовольчого сектора (АПС), на наш погляд, — це система правових і економічних правил та соціально-психологічних норм, що забезпечують необхідні умови для розвитку АПС та сільської місцевості.

Інституційне середовище АПС неоднорідне. Воно включає: інституційне середовище сільського господарства; інституційне середовище переробної і харчової промисловості; інституційне середовище сфери торгівлі продовольством.

Тому з огляду на структуру АПС можна говорити про два типи інститутів АПС: 1) інститути, спільні для усіх галузей АПС; 2) інститути, специфічні для кожної галузі АПС.

Спільні для усіх галузей АПС формальні і неформальні інститути основному є інститутами національної економіки, що передбачають функціонування економічних агентів як на внутрішньому, так і світових ринках. Зазначені інститути формують зовнішнє інституційне середовище АПС як складової національного інституційного середовища в цілому.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Умовою формування ефективних інститутів на переконання Д. Норта [1, с. 197] є особиста свобода людини, яка забезпечується конкурентним децентралізованим політичним середовищем. Обмірковуючи цю тезу, Є.В. Балацький [2] зазначає, що

Д. Норт логічно підводить нас до висновку про плідність вільних ринків та мінімального втручання держави в економіку. Інша частина вчених-інституціоналістів дотримується іншої точки зору. Зокрема, як вказує Р.Ф. Пустовіт, "інституціоналісти підтримують активну роль держави в ринковій економіці на всіх стадіях суспільного виробництва, але розуміють її не в кейнсіанському і не марксистському сенсі, а саме в процесі безперервної взаємодії господарюючих суб'єктів, що відбувається в таких фазах як виробництво, розподіл, обмін та споживання благ, держава повинна здійснювати селекцію інститутів та протидіяти опортуністичній поведінці фірм та індивідів" [3].

Варто погодитися з думкою В.А. Голян, який вважає, що "підходи та сценарії формування інституціонального середовища розвитку надбудовної складової національного багатства не завжди прийнятні для сфери природокористування, де основною формою капіталу є природні ресурси й умови, які створені внаслідок дії природного чинника та об'єктивно містять потенціал накопичення природно-ресурсної та екологічної ренти. Цей фактор підвищує інвестиційну привабливість об'єктів природокористування і водночас надмірне залучення природних ресурсів та умов у господарський оборот, що підриває асиміляційний потенціал територій і стійкість еколого-економічних систем" [4, с. 9].

Дослідженнями Т.В. Гайдай встановлено роль економічної ментальності як "рутинізованого елемента неформального інституційного середовища в реалізації інваріантності інституційного розвитку; доведено, що в історичному часовому континуумі національна економічна ментальність у взаємодії з іншими елементами неформального та формального інституційного середовища формує довгострокову кумулятивну причинність і спадкоємність, детермінуючи основну траєкторію інституційного розвитку" [5, с. 11].

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Метою статті є з'ясування сутності інституціонального середовища АПС, особливостей його сучасного розвитку, визначення напрямів подальшої інституціоналізації.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Інституційні середовища складових АПС відрізняються з огляду на певні відмінності формальних і неформальних норм (правил), що діють в тій чи іншій галузях АПС. Зокрема це стосується інституту власності. Так, у переробній і харчовій промисловості та торгівлі

відбулася приватизація власності, створені приватні та корпоративні підприємства, функціонування яких унормовані чинним законодавством. Це ж стосується й колишньої державної продовольчої торгівлі. Втім, у сільській місцевості крім створених приватних торговельних підприємств залишається кооперативна торгівля продовольством (що має кооперативну власність), яка регулюється іншими нормативно-правовими актами, зокрема, Законом України "Про кооперацію", підзаконними актами, що регулюють діяльність споживчої кооперації.

Інституціональне середовище сільського господарства через незавершеність земельної реформи залишається не повністю сформованим. Це породжує певну невизначеність серед економічних агентів щодо користування одним із важливих виробничих факторів — земельними ресурсами.

На неформальні інститути, що регулюють поведінку селян, на наш погляд, не могли не вплинути значні зміни, що відбулися впродовж кін. ХІХ — поч. ХХ ст.:

1) від розкріплення (кін. ХІХ ст.) до століпінської реформи із утворенням хуторів та створення прошарку так званих "середняків";

2) від ліквідації великих господарств, поміщицького землеволодіння, а далі й "середніх" господарств через усупільнення землі й основних фондів до створення невеликих (згодом — середніх і великих) колективних господарств;

3) від великих і середніх господарств (у значній частині України) та паювання земельних наділів через їх парцеляризацію до створення невеликих фермерських і селянських господарств, а згодом — до формування так званих "агрохолдингів".

Такі економічні, соціальні (і психологічні) зміни не могли не вплинути на психологію селян, зміну неформальних правил, часто не в кращу сторону ("все вокруг колхозное — все вокруг мое"). Можна передбачати, що багаторазові, різновекторні інституціональні зміни впродовж останніх 100—150 років, особливо в 30—90-і роки ХХ ст. на селі матимуть тривалі й неоднозначні наслідки для сільського господарства.

Аналіз розвитку галузей АПС за останню чверть століття дозволяє зробити припущення, що такий характер розвитку (різкий спад виробництва і відповідно збуту агропродовольчої продукції в 90-х роках ХХ століття, різновекторна динаміка розвитку окремих виробництв у наступні 15 років) обумовлений недосконалістю інституціональної системи АПС, зокрема, окремих її елементів, що регулюють АПС (це стосується перш за все регулювання ринків та ін.).

Варто зазначити, що внаслідок недостатньої розвиненості інституціональної системи АПС спостерігаються високі транзакційні витрати, які викликають зменшення інвестиційної привабливості АПС, міграцію активної частини сільського населення до міста чи навіть за кордон та ін.

Низьку ефективність вітчизняного АПС (порівняно з іншими країнами) можна пояснити особливістю сучасного розвитку інституційного середовища АПС:

— недосконалість ринкових регуляторів АПС, які, зокрема, не повністю враховують специфічні особливості виробничо-збутової діяльності в аграрній сфері та переробній і харчовій промисловості внаслідок сезонності;

— певну суперечливість окремих нормативно-правових актів, що викликає неоднозначне їх трактування, а не досить ефективна судова система не дозволяє забезпечити усунення зазначених суперечностей;

— використання адміністративного ресурсу окремими органами державного управління на обласному та районному рівнях щодо обмеження реалізації підприємницького потенціалу на праці, що збільшує транзакційні витрати господарюючих суб'єктів АПС у агропродовольчому логістичному ланцюгові;

— недосить ефективне використання природно-ресурсного потенціалу АПС внаслідок його незбалансованості, соціально-економічності нестабільності в окремі періоди часу, низької конкурентоспроможності окремих видів агропродовольчої продукції на світових ринках;

— переважно сировинний характер експорту продукції АПС, викликаний, зокрема й неналежним унормування експортно-імпортних операцій;

— опортуністичною поведінкою економічних агентів різних галузей АПС, що мають на меті підвищення ефективності своєї діяльності за рахунок інтересів інших (постачальників, збутовиків та ін.), використовуючи для цього й асиметрію комерційної інформації.

Аналіз нормативно-правових актів, що регулюють діяльність АПС, свідчить про наявність суперечностей в частині їх, неповноту, що знижує ефективність інституціонального забезпечення функціонування АПС. Якщо розглядати інституціональне середовище АПС як систему, що має поєднувати однорідні елементи, то варто зазначити відсутність системоутворюючого характеру офіційних інститутів через різні засадничі принципи, які певним чином змінювалися у процесі ринкової трансформації АПС.

Для АПС, як і національної економіки вцілому, притаманне інституціональне середовище, у якому поєднуються:

1) інститути, що залишилися у спадок з радянських часів: Закони України "Про економічну самостійність Української РСР" (1990 р.), "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (1990 р.), "Про захист прав споживачів" (1991 р.), "Про інвестиційну діяльність" (1991 р.), "Про підприємництво" (1991 р.); Постанова Верховної Ради України "Про земельну реформу" (1990 р.);

2) інститути, що сформовані на початку перехідного від планово-централізованої до ринкової економіки (ще діють окремі Декрети Кабінету Міністрів, ухвалені в середині 90-х років ХХ ст.);

3) заново створені інститути, що регулюють, зокрема, ринкові відносини між суб'єктами господарювання, між державою і економічними агентами та ін.;

4) певні гібридні форми інститутів, які поєднують у собі перші три групи.

До основних проблем інституціональної організації АПС, на наш погляд, належить:

1) відставання у формуванні формальних і неформальних норм від потреб розвитку АПС;

2) домінування неефективних бар'єрів входу на окремі види агропродовольчий ринків для дрібного агробізнесу та особистих селянських господарств;

3) наявність досить великого за обсягами тіньового сектора аграрної економіки.

Якщо розглядати інститут ринку АПС як систему, то, на наш погляд, в такій системі має бути перш за все сформований ефективний зворотний зв'язок, очищений від інформаційних шумів, що заважають економічним агентам мати достовірну інформацію про співвідношення попиту і пропозиції в певний відрізок часу. В АПС можна спостерігати випадки, коли на зговір йдуть переробні підприємства з метою підтримання низьких закупівельних цін і максимізації власного прибутку. Монопольно низька ціна на сільськогосподарську сировину (молоко, м'яса, цукрові буряки, зерно та ін.) та значні обсяги закупівель надають можливість контролювати певні сировинні ринки. Уникнення конкуренції між певними підприємствами переробної промисловості, що вступили в змову у короткостроковому періоді надає їм певні переваги, однак у довгостроковому періоді, на наш погляд, не можуть забезпечити їм достатній рівень конкурентоспроможності.

З інституційних позицій функціонування АПС зазнає серйозного впливу нестабільного інституціонального середовища, яке складно прогнозувати. Зокрема, те, що так звані "агрохолдинги" часом знаходяться в кращому ста-

новищі, ніж середні та дрібні аграрні товаровиробники з позицій економічної ефективності як свідчать проведені дослідження пояснюється й тим, що регуляторна складова аграрної політики держави часом формується законодавчим органом державної влади під впливом так званого "аграрного" лобі. Нестабільність регуляторних актів щодо АПС, певна невизначеність окремих ключових питань розвитку аграрної сфери (зокрема, щодо перспектив земельної реформи) не дозволяє формувати довгострокові стратегії агробізнесу.

На переконання І.Г. Филиппової та В.Г. Сумцова, "механізм дії інституціональної пастки виявляється також в тіншовій зайнятості і прихованому безробітті" [6]. Тіншова зайнятість в Україні, як свідчать наші спостереження та аналіз інформаційних джерел, найбільш розповсюджена у сфері послуг, будівництва, ремонті, що найбільш розвинуто у містах та великих населених пунктах.

Приховане безробіття розповсюджено значною мірою у сільській місцевості, особливо там, де в аграрному виробництві домінують високо-механізовані технології рослинництва (зокрема вирощування високорентабельних зернових та олійних культур), а трудозатратне і малоприбуткове виробництво тваринницької продукції суттєво скорочене (або розвивається лише в особистих селянських господарствах).

Частина сільського населення знаходить роботу у містах. Однак інша, значна частина, зайнята в особистих підсобних (селянських) господарствах, яке забезпечує, очевидно, мінімальний дохід. Зокрема селяни, що мають 2 га землі в обробітку, вважаються зайнятими і не підлягають офіційному обліку як непрацездатності. З цього можна зробити висновок про інституційні прогалини, які не забезпечують державних соціальних стандартів щодо урегулювання зайнятості частини селян.

Зміна інституційного середовища АПС, що супроводжується безробіттям, у тому числі прихованим, посиленням тіншової економіки на селі шляхом несанкціонованого перерозподілу власності та результатів діяльності (продукції, послуг, доходів та ін.), зростаюча нерівність між окремими групами селян (успішними і неуспішними), як свідчать наші спостереження, породжує психологічний дискомфорт, а в окремої категорії людей навіть психологічну кризу, що виявляється у почутті неповноцінності, агресивній роздратованості, задрощах та ін.

Інституціональні трансформації АПС, на наш погляд, відбуваються за рахунок таких чинників. По-перше, імпорту запозичених в ЄС,

інших країнах інститутів, що регулюють діяльність АПС, зокрема, агробізнесу. Зокрема у 90-х рр. ХХ ст. був запроваджений імпорт так званих "кращих зразків" інститутів, що характерні для розвинутих країн Європи та Північної Америки, і мав на меті системну трансформацію української економіки: відкрита ринкова економіка; вільні ціни; приватна власність; контрактні відносини; ринок землі несільськогосподарського призначення та ін. Однак усталення цих інститутів в АПС різне, що спонукає до таких інституціональних підходів, що зумовили б ефективну імплантацію імпортованих інститутів.

Спроба імпорту (з європейських країн та ін.) ринкових інститутів АПС певним чином дозволив замовити прогалини інституціонального середовища АПС, адаптувати його до світових і європейських стандартів. Водночас це не зменшило схильність як аграрного бізнесу, так і держави до опортуністичної поведінки. Прикладів цього достатньо: взяти хоча б факти неповернення ПДВ по експортних операціях зернових трейдерів та ін. Неврегульованість багатьох бізнесових питань в АПС, недотримання контрагентами, в т.ч. державою, вимог формальних інститутів зумовлює інституціональні перекоси (деформації) агропродовольчих ринків.

По-друге, створення (дизайну) нових інститутів, що відбувається у випадках відсутності за кордоном, у розвинутих країнах аналогічних інститутів. Це відбувається з метою інституціонального забезпечення специфічних умов господарювання в АПС (наприклад, українською специфічною особливістю є розвиток присадибних селянських господарств). По-третє, оновлення чинних інститутів за рахунок рекомбінації (лат. combination — з'єднання їх окремих складових). З точки зору теорії систем зазначені типи інститутів (імпортовані, створені чи оновлені), на наш погляд, мають складати єдину інституціональну систему, тобто бути однорідними.

Однак у процесі інституціоналізації АПС можна спостерігати таке:

— зростання неоднорідності інституціонального середовища АПС внаслідок наявності інститутів різної якості (сучасних, прогресивних та тих, що мають у собі застарілі норми і правила);

— при імпорті окремих інститутів АПС відбувається запозичення негативних норм чи таких, що не властиві українському менталітету й потім важко приживаються;

— інституціональний конфлікт внаслідок критичної неоднорідності інституціонального середовища АПС, що формує його дисфункції

(порушення, розлад функцій). Це відбувається, коли новий інститут (створений чи імпортований) вносить зміни в правове поле діяльності суб'єктів господарювання чи не відповідає установленим психологічним нормам споживачів продовольства або сільських мешканців;

— несприйняття затверджених офіційних інститутів (норм) частиною населення чи працівників галузей АПС (наприклад, спроби позбавити індивідуальних власників великої рогатої худоби громадських пасовищ через передачу цих земель в ринковий обіг);

— ігнорування певних норм економічними агентами внаслідок їх опортуністичної та девіантної поведінки у процесі інституціоналізації АПС.

Процес інституціоналізації АПС, на наш погляд, по-перше, є перманентним, тривалим, динамічним, оскільки відбуваються зміни в соціально-економічному розвитку АПС під впливом глобалізації економіки, зростання конкуренції на внутрішньому і зовнішньому ринках, динамізації міграційних процесів, а це вимагає змін в інституціональному середовищі АПС. По-друге, прогресивні зміни інституціонального середовища АПС, що спрямовані на його приведення до норм ЄС, інших розвинених країн, стимулюють зі свого боку соціально-економічний розвиток галузей АПС, сільських територій, сільських громад.

По-третє, процес інституціоналізації АПС має поєднувати такі суперечливі тенденції, як індивідуалізація праці, так її соціалізація. З одного боку, індивідуалізація одноосібної праці в дрібних фермерських та селянських господарствах, невеличких торговельних точках з торгівлі харчовими продуктами, робочі місця з переробки сільськогосподарської продукції повинні мати відповідний інституціональний супровід, зокрема, прощенні системи обліку витрат та оподаткування. З іншого боку, процес соціалізації характерний для корпоративних утворень у вигляді фермерських господарств, що використовують найману працю, для середніх і великих підприємств галузей АПС. Робота в групі (колективі) чи команді вимагає відповідного інституційного забезпечення, зокрема, трудового законодавства, яке б забезпечувало уникнення (чи попередження) соціальних конфліктів на робочих місцях.

Специфікація державою інституційних умов розвитку АПС, на наш погляд, повинна включати:

— удосконалення формальних норм, що регулюють діяльність економічних агентів галузей АПС;

— приведення державної агропродовольчої політики у відповідність до сучасних вимог сьогодення;

— розвиток форм та інструментів взаємодії селянських і фермерських господарств з середніми та великими корпоративними агропродовольчими формуваннями;

— державне регулювання природних монополій, що стосуються діяльності АПС.

Використовуючи методичні підходи В.В. Вольчика та І.В. Бережного [7], на наш погляд, дослідження інституціональної організації АПС варто здійснювати у такій послідовності:

— на першій стадії доцільно з'ясувати, до якого історичного типу відноситься господарський порядок АПС, які фундаментальні інститути формують інституціональний порядок АПС;

— друга стадія дослідження полягає у виокремленні елементів інституціональної структури виробництва, обміну та споживання в АПС, враховуючи, зокрема, технологічні особливості сільськогосподарського виробництва та виробництва продовольчої продукції, особливості сільських територій;

— на третій стадії варто проаналізувати неформальні інститути АПС, що формують інституціональне середовище АПС, визначити рівень комплементарності формальних інститутів інституціонального порядку АПС та інституціональної структури АПС неформальним інститутом інституціонального середовища АПС, і на цій основі обґрунтувати відповідні рекомендації для удосконалення державної агропродовольчої політики.

ВИСНОВКИ

Таким чином, враховуючи вищесказане можна сформулювати наступні висновки:

1. Для АПС притаманне інституціональне середовище, у якому поєднуються: інститути, що залишилися у спадок з радянських часів; інститути, сформовані на початку перехідного від планово-централізованої до ринкової економіки; заново створені інститути, що регулюють, зокрема, ринкові відносини між суб'єктами господарювання, між державою і економічними агентами та ін.; певні гібридні форми інститутів, які поєднують у собі перші три групи.

2. До основних проблем інституціональної організації АПС належить: відставання у формуванні формальних і неформальних норм від потреб розвитку АПС; домінування неефективних бар'єрів входу на окремі види агропродовольчий ринків для дрібного агробізнесу та особистих селянських господарств; наявність досить великого за обсягами тіньового сектору аграрної економіки.

3. У процесі інституціоналізації АПС спостерігається таке: зростання неоднорідності інституціонального середовища АПС внаслідок наявності інститутів різної якості (сучасних, прогресивних та тих, що мають у собі застарілі норми і правила); при імпорті окремих інститутів АПС відбувається запозичення негативних норм чи таких, що невластиві українському менталітету й потім важко приживаються; інституціональний конфлікт внаслідок критичної неоднорідності інституціонального середовища АПС, що формує його дисфункції (порушення, розлад функцій); несприйняття затверджених офіційних інститутів (норм) частиною населення чи працівників галузей АПС; ігнорування певних норм економічними агентами внаслідок їх опортуністичної та девіантної поведінки у процесі інституціоналізації АПС.

4. Специфікація державою інституційних умов розвитку АПС має включати: удосконалення формальних норм, що регулюють діяльність економічних агентів галузей АПС; приведення державної агропродовольчої політики у відповідність до сучасних вимог; розвиток форм та інструментів взаємодії селянських і фермерських господарств з середніми та великими корпоративними агропродовольчими формуваннями; державне регулювання природних монополій, що стосуються діяльності АПС.

Перспективи подальших розвідок у цьому дослідженні. У подальших дослідженнях варто звернути увагу на удосконалення інституціонального середовища функціонування підприємствами, зокрема, спрямованого на інституціональний розвиток малого бізнесу в агропродовольчому секторі економіки.

Література:

1. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норта; пер. с англ. — М.: Изд. дом Гос. ун-та. — Высшей школы экономики, 2010. — 256 с.
2. Балацкий Е.В. Когнитивно-институциональный синтез з Д. Норта / Е.В. Балацкий // *Общественные науки и современность*. — 2011. — № 5. — С. 154—166.
3. Пустовіт Р.Ф. Інституціональні засади зміни економічної парадигми на сучасному етапі / Р.Ф. Пустовіт // *Фінансовий простір*. — 2012. — № 3 (7). — С. 18—25.
4. Голян В.А. Формування інституціонального середовища водовикористання в умовах ринкових відносин: теорія і практика: автореф. дис. д.е.н. 08.00.06 — економіка природокористування та охорони навколишнього середови-

ща / В.А. Голян. — К.: Рада по вивченню продуктивних сил України, 2010. — 40 с.

5. Гайдай Т.В. Еволюція методологічних засад парадигми інституціоналізму: дис. д-ра екон. наук: 08.00.01; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка / Т.В. Гайдай. — К., 2013. — 463 с.

6. Филиппова І.Г. Деформація інституціональної матриці в Україні / І.Г. Филиппова, В.Г. Сумцов // *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Проблеми управління людським капіталом — виклики сучасності"*. — Луганськ, СНУ ім. В. Даля, 2011. — С. 236—243.

7. Вольчик В.В. Иерархия и комплементарность институтов в рамках хозяйственного порядка / В.В. Вольчик, И.В. Бережной // *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. — 2009. — Т. 7. — № 2. — С. 65—73.

References:

1. Nort, D. (2010), *Ponimaniye protsessa ekonomicheskikh izmeneniy* [Understanding the process of economic change], *Vysshey shkoly ekonomiki*, Moscow, Russian.
 2. Balatskiy, Ye.V. (2011), "Cognitive-institutional synthesis s D. North", *Obshchestvennyye nauki i sovremennost'*, vol. 5, pp. 154—166.
 3. Pustovit, R.F. (2012), "Institutional foundations changing economic paradigm at the present stage", *Finansovyy prostir*, vol. 3 (7), pp. 18—25.
 4. Holyan, V.A. (2010), "Building institutional environment water use in market conditions: Theory and Practice", *Abstrast of Ph.D. Thesis, ekonomika pryrodokorystuvannya ta okhorony navkolyshn'oho seredovyshcha*, Rada po vyvchennyu produktyvnykh syl Ukrayiny, Kyiv, Ukraine.
 5. Hayday, T.V. (2013), "Evolution methodological principles of institutionalism paradigm", *Abstrast of Ph.D. dissertation, ekonomichna teoriya ta istoriya ekonomichnoyi dumky*, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine.
 6. Fylyppova, I.H. and Sumtsov, V.H. (2011), "Deformation institutional matrix in Ukraine" *Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi* [Proceedings of the International Scientific Conference], *Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiya* [International Scientific conference], SNU im. V. Dalya, Luhans'k, Ukraine, pp. 236—243.
 7. Vol'chik, V.V. and Berezhnoy, I.V. (2009), "Hierarchy and complementarity of institutions within the economic order" *Ekonomicheskiy vestnik Rostovs'kogo gosudarstvennogo universiteta*, vol. 2, T. 7, pp. 65—73.
- Стаття надійшла до редакції 13.02.2017 р.*